

ÖDIPUSZ-KONTEXTUSOK JÓZSEF ATILA KÖLTÉSZETÉBEN

Az apakomplexus egy lehetséges tipológiája

Barták Balázs

Sigmund Freud munkássága felől olvasni egy-egy alkotó életművét izgalmas, már-már divatosnak tetsző vállalkozás. A pszichoanalitikus irodalomkritikai érdeklődés fókuszában – érthető okokból – különös gyakorisággal bukkan fel az Ödipusz-komplexus mint az értelmezés lehetséges nézőpontja. E lélektani jelenségegyüttest azonban az irodalomkutatók jó része többnyire egységes, már-már sematikus modellként kezeli, holott az korántsem mutat homogén képet, különösen nem, ha Freud gondolkodásának különböző periódusaira gondolunk.

Az a kép sem tekinthető egységesnek, amely József Attila írásaiban bontakozik ki az apa személyéről. Mondhatnánk, apa nemcsak egy van. Nemcsak az életmű kronológiai feldolgozása, nem is csupán az apa szó szerinti, avagy szimbolikus formákban történő megjelenései árulkodnak e heterogeneitásról, de az apahiánnyal és annak következményeivel élete egésze során küzdeni kénytelen költő közvetlen, önreflexív megnyilatkozásai is óvatosságra, kellő körültekintésre intenek. Mindenekelőtt ez utóbbiak teszik nyilvánvalóvá, hogy József Attila az apjával való kapcsolatot, pontosabban az apa hiányát az Ödipusz-komplexus keretei között „gondolta végig”. Ennek alátámasztására talán elegendő utalni a *Rapaport-levéltre*, vagy akár a Gyömrői Edit hagyatékából ismert *Pszichoanalízis* című komédiára.

Mivel az Ödipusz-komplexus előfordulása elméletalkotójánál sem egységes, célszerűnek tűnik – még ha kissé leegyszerűsítve is – nyomon követni az anya–apa–gyermek viszonyrendszer értelmezésének alakulását Sigmund Freud életművében. Nem azért, mintha az alább érintendő eltérésekről, hangsúlyváltozásokról azt feltételezném, hogy bármiféle közvetlen hatással lettek volna a költő gondolkodására. A magam részéről nem érzékelem, hogy József

Attila bármilyen formában tematizálta volna magukat az alább bemutatandó eltéréseket. Az Ödipusz-komplexus alakulástörténetét reprezentáló három Freud-mű, az *Álomfejtés*, a *Totem és tabu*, valamint a *Mózes, az ember és az egyistenhit* közül ez utóbbi megírásához szerzője csak 1937-ben fogott hozzá Bécsben, ahol egyes részletei folyóiratközlésben ugyan meg is jelentek, a végleges változat azonban csak 1939-ben került napvilágra Londonban, ezt tehát József Attila eleve nem ismerhette. Ami miatt mégis szóba hozom e genealógiát, annak oka elsősorban az, hogy meglátásom szerint hozzásegíthet az apakomplexus különböző megnyilvánulásainak értelmezéséhez, az apakép említett heterogenitásának megértéséhez. Mindezen vélhetően az sem változtat, hogy érvényesnek tekinthetők-e egyáltalán a freudi koncepció vagy sem. Az Ödipusz-komplexus módozatai mint koherensnek tekinthető nézőpontrendszerek azonban bizonyos alkalmasak arra, hogy interakcióba lépve a költői életmű kontextusával, a jelentésképződés folyamatának részeseivé tegyenek bennünket, azaz beállítsanak a József Attila költészetéről folyó diszkurzusba.

E variációk leírásakor szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen segítségül hívhatjuk Slavoj Žižek, a miénkétől persze eltérő, társadalomelméleti horizontot bejáró, *A nagy Másik nem létezik* című írását.¹ A szlovén filozófus ebben a tanulmányában többek között ugyancsak amellel érvel, hogy az Ödipusz-komplexus leírásában Freud különböző munkáiban eltérő hangsúlyok jelennek meg. Az első kézzelfogható változás abban érhető tetten, hogy az eredeti, az Ödipusz-mítoszra épülő koncepciót Freud a *Totem és tabu*-ban kiegészíti egy, az *ősapáról szóló narratívummal*. Lényeges változás ez, hiszen a történet tanulsága így épp az ellenkezője lesz a korábbi változatnak.

Az eredeti felfogás szerint ugyanis az apa *fizikai* jelenlétével, tehát a későbbi változat felől nézve *preszimbolikus* figuraként akadályozza meg az incesztuózus kapcsolat létrejöttét, azaz az anyával való eredendő egység helyreállítását. Mindeközben, mint közbelépő harmadik, *fenntartja azt az illúziót, hogy eltávolításával a vágy tárgya szabadon hozzáférhetővé válik*. A vágy tehát itt az apa eltávolításának, azaz meggyilkolásának feladatával találja szembe magát.

A költői életút, illetve életmű tanulmányozása szempontjából e változat persze több kérdést is felvet. Miképp módosítja e konstrukciót az apa hiánya? Mi történik a fent említett illúzióval, ha az valósággá válik, tehát a vágy tulajdonképpeni tárgya hozzáférhető? Továbbá, mi van akkor, ha az akadály megszűnése ellenére mégsem az, azaz nem hozzáférhető? A hozzáférés lehetőségének elmulasztása nem köti-e örökre a vágy tárgyához a szubjektumot?

Az apamotívum egészére jellemző, hogy jóval közvetettebb, áttételesebb formákon keresztül jelentkezik, mint az anya motívuma. Az Ödipusz-komplexus első modelljére ez különösképpen igaz. Azzal az apával, aki a vágy

¹ Slavoj Žižek: *A nagy Másik nem létezik*. *Thalassa*, 1998/2–3: 34–50.

tárgyát birtokolja, aki pusztá jelenlétével lehetetlenné teszi az eredendő egység helyreállítását, természetesen közvetlenül nem is találkozunk. Inkább csak az analízissel összefüggő szövegek utalnak ennek az obszcén, a mamát kisajátító, preszimbolikus apának a távollétében való jelenlétére. Közvetett nyomai azonban a költészeti anyagban is fellelhetők.

Van itt valaki, akinek hatalmával szemben a költő felnőttként is kicsiny és erőtlén. Akinek jogos tulajdonát még utólag, a vágy tárgyának halálát követően is csak a gyermeki fejlődés karakterisztikus szakaszára jellemző formában, azaz a bekebelezésen keresztül véli elragadhatónak. Akitől azonban elragadni e tulajdont *bűn*.

Véleményem szerint ezt a lélektani szituációt mutatja az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* című töredék retorikája is. Bűnről van itt szó, hiszen a szöveg fikciója szerint egy büntető törvényszéki tárgyalás iratait olvashatjuk. Az eltárgyasítás gesztusa – a jegyzőkönyv objektivitása – többek között a *Mama*, vagy a *Kései sirató* utolsó versszakával, illetve az *Az a szép, régi asszony* című költemény egészével együtt abba a nagy kísérletbe illeszkedik, amelynek keretei között József Attila a megélt élményanyag intellektualizálásán keresztül próbál megszabadulni érzelmi gyötrelmeitől. A vádló szavai azonban (*Im anyját falta föl magzatja / vonítva s mohón e cseléd*) nemcsak az anya bekebelezésének gyilkos tettére utalnak. Az infantilis birtokbavétel motívuma mellett – és éppen az teszi indokolttá, hogy az apakép problematikájának tárgyalásakor szót ejtsünk e töredékről – megjelenik itt egy nagyon határozott, konkrét utalás az Ödipusz mítoszra. Ugyancsak a vádló mondja: „*Én legyek bűnének tudója – / mit motyog a reménytelen! / Én csak a bűnöst ismerem / ki szemét lesüti s kitolja!*” A szem kitolásának képe révén a költő egyértelműen azonosítja Ödipuszt, aki a monda szerint a szó szoros értelmében eltávolítja az anyához való hozzáférést pusztá létezésével megakadályozó apát.

A Rapaport-levél² I.-gyel jelölt szövegrészében három ábra található. Ezek közül az első egy hosszabb és egy rövidebb függőleges vonallal érzékelteti az apa és a gyermek szembenállását. „*Valamikor ilyen magasra kellett nézmem, ha édesapámmal, vagy édesanyámmal szellemi, tehát kultúrkapcsolatba léptem.*”³ Pár sorral följebb pedig ezt írja József Attila: „*Egyáltalában nem érzem, hogy nagyobb volnék, mint csecsemő koromban voltam, de azt sem érzem, hogy csecsemő koromban, vagy bármikor kisebb lettem volna, mint most vagyok.*”⁴ Az első ábrához fűzi még hozzá: „*Ebbe a helyzetbe, ha beletörődöm, passzív vagyok, elég jó belső érzéssel...*”⁵

² *Rapaport-levél*. In: Horváth Iván, Tverdota György (szerk): „*miért fáj ma is*”. *Az ismeretlen József Attila* Bp.: Balassi K., Közgazdasági és Jogi Kvk., 1992. 357–387.

³ *Rapaport-levél*, 357.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

Ez az ábra alkalmas arra, hogy az általam Žižektől említett első modellt vizuálisan is megragadhatóvá tegye. Az apa fizikai jelenlétében, kitüntetett pozíciójában érvényesíti tekintélyét. Vele szemben csak az alávetettség elfogadásának van helye, azaz a passzivitásnak, ami az említett jó érzéssel jár együtt, mindaddig persze, ameddig e passzivitás fenntartható.

Szülő és gyermeke: olyan viszony ez, amelyek az esélytelenség okán a gondolkodó, a vele szembenállóval *szellemi, tehát kultúrkapcsolatba* lépni kívánó gyermek számára látszólag konzerválja az alávetettséget, a passzivitás nyugalmát. Ezt a kváziharmóniát töri meg a kultúra világában értelmezhetetlen, irracionálisnak tetsző, prekulturális cselekedet, a *válasz*, amelyet nem véletlenül hajt végre minden esetben a gyermek. Ő maga is – talán nevezhetjük így – kultúra előtti, akárcsak a tette. Erre találunk példát a már említett *Kései siratóban* is (*Ettelek volna meg!*), ahol a mamát birtokba vevő, leküzdhetetlen túlhatalommal bíró halál szinte pontosan olyan attribútumokkal rendelkezik, mint amilyenekkel József Attila jellemzi az említett rajzon ábrázolt szülőt. De ez a kultúra előtti gyermek veszi birtokba, azaz a szájába a nőt az előbbiekhöz képest szinte eufemisztikus formában – megfordítva a gondozásnak az állatvilágból, tehát megint csak egy prekulturális régióból ismert képletét – a *Gyermekké tettélben* is: *Számban tartalak, mint kutya a kölykét.*

Az eddigi említett versek mindegyikét többnyire az úgynevezett anyaversek körében szokás említeni. Egyetlen pillanatig sem vonva kétségbe e megközelítések létjogosultságát, mindössze arra kívántam föl hívni a figyelmet, hogy e költemények intencionális világának hátterében minden esetben rekonstruálható a gyermek alávetett léthelyzetének forrásaként értelmezhető apa figurája. Ami az életmű e darabjait gondolatmenetem szempontjából összeköti, az nem más, mint az erre a léthelyzetre adott költői válasz prekulturális jellege. E válasznak az egyik lehetséges megnyilvánulási formája a bekebelezés gyermeki gesztusa.

A *Totem és tabu*ban azonban egy második mítosszal egészül ki az eredeti. Ez a második mítosz az ősapa meggyilkolásáról szól. Ez az apa természetesen azonos az előzővel, azaz halála előtt birtokolta a vágy tárgyát, lehetlenné téve az áhított eredendő egység helyreállítását. Freud szerint eltávolításának szükségszerűen kellett megtörténnie, mert csak így vált lehetővé a történelem előtti állati létből a kultúrába való átmenet. Ennek feltétele ugyanis az apának az őseseményt, azaz elpusztítását követő *visszatérése*, méghozzá szimbolikus formában (Freudnál a totem formájában). A tipológia első változatából megismert preszimbolikus, obszcén, kasztrálatlan, Jouissance-Apa így itt *névként, az ősapa nevéként* tér vissza.

Alapvetően más ez a szituáció. Az apa itt egy, a neve körül kiépülő szimbolikus rend képviselője, amely – ha tetszik – egyfajta *logoszként* tartja fenn a kultúrát. Ő az a bizonyos nagy Másik, aki tulajdonképpen nem létezik, méghozzá kettős értelemben. Nem létezik, hiszen halott, de nem létezik abban az értelem-

ben sem, hogy hatalma korunkban megrendülni látszik. Ez a tény hívja majd elő a modell harmadik változatát. Ez az apa pusztá névként, jelenlétét a szimbólumban elhalasztó távollévőként *tartja fenn a Tiltást*. Valójában ez a kasztrált apa az, aki a *kultúra univerzumának érvényesítésén keresztül továbbra is a szubjektum és a vágy tárgya közé áll*.

A Rapaport-levél egy részlete mintha pontosan ezt a helyzetet illusztrálná: „... *mihez fogjon az, akit sem nem utasítanak vissza, sem nem fogadnak el, akivel, hogy úgy mondjam a nemi egyesülést, illetve annak teljességét feltételező és megelőző kapcsolatokat állandóan fenntartják, de magát a nemi egyesülést visszaautóztatják? Akit, hogy úgy mondjam, testileg hitegetnek? Én a legtermészetesebbnek tartanám, ha a fiu, ha felnőtt, előzőleg az anyjával koitálna és csak később keresne más nőt magának. Mert hogy lehet elképzelni azt, hogy egy nő egy férfival csókolódzó és egyéb meghitt testi viszonyban van, sőt volt éveken át, tehát ez a nő a férfit testileg-nemileg fölzigatta, sőt másfél évtizeden át izgatta és akkor a férfi menjen el egy másik nőhöz koitálni, egy olyan nőhöz, akiről tudja, hogy nem az izgatta föl, tehát nem az kerítette hatalmába az érzékiségéhez kapcsolódó elméjét, gondolkodását? ... Egy beteg világ rámkényszerít egy vallhatatlan beteges világfölfogást és aztán azt mondja rám, hogy beteg vagyok, mert nem tudom a saját belső problémámat megoldani. A mama volt a beteg, Jolán és Etus a betegek, nem én és akkor is ők volnának a betegek, ha nem volna ennek semmiféle kimutatható jele.*”⁶

A József Attila által említett *beteg világ* kontextusunkban a kultúra a Tiltás, a szimbolikus rend világa. Az elűzött, kasztrált, ám névként visszatért apa világa. E nézőpont jogosultságát véleményem szerint az apamotívum kérdéskörében szokásosan tárgyalt istenes versek egy része is igazolja.

A Rapaport-levél 3. ábrája két rövidebb, függőleges vonal között egy hosszabbat mutat, ami a szimbolikus formában, névként visszatérő, a kultúra univerzumát fenntartó és uraló apa modelljére emlékeztet. A költő a következő magyarázatot fűzi az ábrához: „*Balról áll az a valaki, akivel éppen beszélek, ... jobbról vagyok én és köztünk áll az 1. magas alakja. Mármost, ha a partnerrel kontaktust akarok létesíteni, akkor úgy kell beszélnem, mintha ahhoz a magas alakhoz beszélnék és a partner csak akkor léphet velem kapcsolatba, ha ő is ugyanahhoz a magas alakhoz beszél.*”⁷

Két okból gondolom úgy, hogy ez az ábra összhangban van a *Totem és tabu* modelljével. Egyrészt a magas alak megegyezik az első ábra magas alakjával, másrészt pedig azért, mert csak az ő rendjén keresztül jöhet létre bármiféle párbeszéd.

Szigeti Lajos Sándor Bókay Antalt idézve szól a *Nem emel föl* című versről: „*Az apa (és később az isten) – orientációs szerepű autoritás a jelen világban, a*

⁶ I. m. 370–371.

⁷ I. m. 358.

'farkasveremben'. Olyan potenciális hatalom, aki meg tudja mondani, hogy mi micsoda, hogy mi az érték és mi nem. Ezt a szabályozó és értelemadó funkciót a Nem emel föl már a transzcendens apa, az isten személyében látja”,⁸ tehát – tehetjük hozzá – a Totem és tabu kontextusában. „A gyermek számára önmaga és szociális környezete alaktalan tömeg... A gyermek képtelen rendet teremteni, könyörög tehát az átlátható rendért. Ugyanakkor az is érthető, hogy a költő ambivalens módon viszonyul Istenéhez (hogy valljalak, tagadjalak / segíts meg mindkét szükségemben)...”⁹

Úgy tűnik, mintha a *Nem emel föl* az Ödipusz-komplexus első változatára reflektálna. Arra a léthelyzetre, amelyből e másodikba kíván menekülni a költő. A rend világába, amely talán összefogja a széthullóban lévő személyiséget (*Fogj össze, formáló alak*). Arra a léthelyzetre reflektál, amelyben az árva jelzője – a fentiek talán meggyőzően támasztották ezt alá – okkal lehet a *kegyetlen* (*Fogadj fiadnak, Istenem, / hogy ne legyek kegyetlen árva*). A *Tudod, szívem mily kisgyerek* kezdősorú szakasz aztán a gyermek dacosságát és tagadását *elnéző* – és itt ezen a kifejezésen van a hangsúly –, tehát az *elnéző* Istenhez, illetve apához könyörög. Tulajdonképpen ez a jelző határolja el ezt az Istent a következő autoritástól, Mózesőt!

Az Ödipusz-komplexus harmadik változata a *Mózes, az ember és az egyistenhit*ben tárul föl előttünk. Az ebben a modellben szereplő apa figurája már nem azonos azzal, amelyik ténylegesen, illetve szimbolikus formában megjelenik az első kettőben. Fellépése Žižek szerint azért elkerülhetetlen, mert ki kell tölteni az első közvetlensége, és a második tisztán szimbolikus tere közötti szakadékot. Csak az elpusztított valóságos, és a kasztrált szimbolikus együttes megtagadása képes biztosítani e harmadik dicsőségét. Ez az apa ténylegesen azt gondolja, hogy ő az apa. Tekintélye nem valóságos, illetve szimbolikus pozíciójából fakad, hanem közvetlenül személyéből árad.

Ennek a figurának a prototípusa az egyiptomi Mózes, aki bevezeti az egyistenhitet, szétrombolva a hagyományos szexualizált bölcsesség univerzumát. Ő a tiszta Akarat, akinek semmilyen tetteivel nem kell elszámolnia. Tiszta autoritás, aki szerint bármi azért van úgy, ahogy van, mert ő mondja, hogy úgy kell lennie.

Nem igazán világos előttem, miféle kitöltendő tér helyezkedik el az Ödipusz-komplexus első változatának *közvetlensége* és a második változat *tisztán szimbolikus* tere között. Az viszont tisztán érzékelhető, hogy e Žižek által leírt harmadik koncepció más, mint az első kettő. Alapvetően abban, hogy mintha még innen volna a kultúra előtti és a kultúra világának oppozícióján.

⁸ Szigeti Lajos Sándor: *A József Attila-i teljességigény. Motívumértelmezések*. Bp.: Magvető K., 1988. 104.

⁹ Uo.

Leginkább talán a tökéletesen személytelen, derridai elkülönöződés teréhez tudnám hasonlítani. A *Nem emel föl* határozottan jelzi, hogy még egy szimbolikus autoritással is „szóba lehet elegyedni” (*Tudod, szívem mily kisgyerek –, vagy Intsd meg mind, kiket szeretek*). E harmadik autoritással szemben azonban csak a pusztá, tulajdonképpen értelmetlen tiltakozás, vagy az elviselhetetlennek tetsző létszituációba való beletörődés lehetősége marad.

A *Levegőt!* hatodik és hetedik versszaka csaknem szó szerint azonos sorral kezdődik: *Óh, én nem így képzeltem el a rendet. / Lelkem nem ily honos...*, illetve *Én nem ilyennek képzeltem a rendet. / Pedig hát engemet / sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek, / mint apró gyermeket...* Az ismétlés alakzatának köszönhetően külön nyomatékot kap egyfajta *rend* meglétének a ténye. Ez a *rend* azonban – ahogy a szó első előfordulásának szöveggörnyezete is jelzi – ott-hontalan a költő számára, azaz egyrészt a bensőséges harmónia hiányával jellemezhető, másrészt azzal, hogy egy külső, személytelen hatalom rendje. Az apai autoritás problémája azért hozható itt szóba, mert éppen ennek a *rendnek* a nevében és jegyében verték a versben megjelenő ént *mint apró gyermeket*, még-hozzá minden megérthető, megismerhető magyarázat, ok vagy cél nélkül.

A harmadik versszak harmadik sorában ráadásul fölbukkan egy talányos alak: *Épp azt gondoltam, rám törhet, ki érti, / e táj oly elhagyott. / S im váratlan előbukkant egy férfi, / de tovább baktatott*. A megjelenő figura az elhagyott táj rendjéhez tartozik. A költői szöveg legalábbis megengedi, hogy olyan férfiként azonosítsuk, aki *érti* e táj rendjét, s felbukkanása így azzal a kockázattal jár, hogy rátörhet a versbeli éntre, azaz érvényesítheti vele szemben meghatározatlan hatalmát, mivel tudja, *érti*, hogy ez az én kiszolgáltatót neki. Oly mértékben *érti*, birtokolja e *rendet*, hogy épp oly váratlanul, mint amilyen váratlan volt felbukkanása, el is tűnik, hiszen hatalmában áll ez is. Ebben az elviselhetetlen, levegőtlen létszituációban már a pusztá tiltakozás is bátorságot követel: *... nem oly becses az irhám, / hogy érett fővel szótlanul kibírnám, / ha nem vagyok szabad!* A költeményt záró fohász pedig inkább csak a vágy szavakba öltése, mint reális alternatíva: *Jöjj el, szabadság! Te szülsz nekem rendet, / jó szóval oktasd, játszani is engedd / szép, komoly fiadat!* Különösen nem tekinthető a változás, a kitörés esélyével kecsegtető lehetőségnek, ha a két évvel korábbi, 1933-as *Reménytelenül* kontextusa felől olvassuk, amely a tiltakozás mellett az e harmadik autoritás hatalmára adható másik lehetséges emberi választ, a beletörődést, a lemondást szólaltatja meg.

Közhely, hogy József Attila költészetét alapvetően határozza meg az apa hiánya és a mama korai elvesztése. E traumák nyomai komoly nehézségekhez vezetnek az életmű értelmezésekor. Felvetésem, hogy a pszichoanalitikus irodalomkritikai megközelítés során szerencsés volna tekintettel lenni a freudi Ödipusz-komplexus eltérő változataira, azt a célt szolgálja csupán, hogy árnyaltabb nézőpontrendszer kínáljon egy rendkívül sokrétegű költői világ megértéséhez.